

om de geschiedenis der godsdiensten als een van staatswege te doceren vak in de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 opgenomen te krijgen. Nee dus; Tiele had duidelijk internationaal-filosofisch de wind mee. Hier eerst had de veel te vroeg vermelde Darwin zijn plaats moeten krijgen: de godsdienstgeschiedenis moest er in wezen toe dienen, de 'natuurlijke historie' van de religie zichtbaar te maken: van primitief naar hoogontwikkeld, met als voorlopige top het christendom. En waaraan mat men deze hoogte? Aan de ethiek. Zo zat de wet van 1876 in elkaar.

En deze wet had, samen met Tiele zelf, een door Hak totaal over het hoofd geziene voorbeeldfunctie: Albert Réville – bekend van zijn binnenkort opnieuw uit te geven brochure *Nous maintiendrons* (1865) waarin hij tegenover het uitreden van zijn naaste collega als Waals predikant te Rotterdam, Allard Pierson, stelling nam en volhield dat de modernen in de kerk dienden te blijven – was zeer bevriend met C.P. Tiele, een tijdlang in hetzelfde Rotterdam predikant bij de nog altijd grote gemeente der Remonstranten. Diens methode deelde hij evenals diens opvattingen, en toen hij naar zijn vaderland terugkeerde (1872) was dat dan ook met een liberaal programma, zowel voor de kerk als voor de politiek als voor de school. En dit laatste instituut moet men heel breed nemen: Réville stond – met zijn zoon Jean trouwens – voor een gelaïciseerde basisschool waar om zo te zeggen religie boven geloofsverdeeldheid onderwezen zou worden, maar evenzeer voor gelaïciseerde theologische faculteiten waar – jawel – op zijn Hollands godsdienstgeschiedenis zou worden gedoceerd dat dan in het verdere onderwijssysteem zou worden doorgegeven. Holland had dus internationale uitstraling, maar zonder verwijzing naar de activiteiten van Réville *père et fils* wordt niet duidelijk waarom er in 1890 juist in Parijs een godsdiensthistorisch congres moest worden gehouden:<sup>3</sup> de liberale theologen in Frankrijk ontvingen daardoor de steun van hun buitenlandse vakbroeders. Deze steun hadden zij hard nodig tegenover Rooms-katholieke en orthodox-protestantse tegenstanders. Maar deze bleven niet de enigen. Rond de eeuwwisseling kregen de Franse theologisch-liberale godsdiensthistorici bovendien nog te maken met tegenstand uit de sociologische school van ... Émile Durkheim. Het is dus in *dit* verband, bij de door vader en zoon Réville naar de toppen van de Franse wetenschapsbeoefening (Collège de France, 1879; École pratique des hautes études, 1885-'86) overgebrachte 'school van Tiele' dat de naam Durkheim had behoren te vallen. Dan was duidelijk gewor-

3. Hak, *Stagnatie*, 44. In het vervolg worden de bladzijden uit deze diss. tussen haken in de tekst vermeld.